

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ*

ΥΠΟ

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Π. ΠΕΡΣΕΛΗ

Λέκτορας Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

1. Εισαγωγικά: Ὅρισμένα χαρακτηριστικά κοινωνικά γνωρίσματα και τάσεις τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς εκπαιδευτικῆς διαδικασίας.

Τὰ τελευταῖα τριάντα περίπου χρόνια πολλά πράγματα ἄλλαξαν στὸν εὐρωπαϊκὸν χώρον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ φιλοσοφία και τὶς πρακτικὲς τῆς ἐκπαίδευσης. Οἱ ἀλλαγὲς προκλήθηκαν κυρίως ἀπὸ πιέσεις, τῶν ὁποίων ἡ ἀρχὴ ἀνάγεται στοὺς ἀγῶνες ὀρισμένων κοινωνικῶν τάξεων και ὁμάδων γιὰ περισσότερη ἐλευθερία και ἐκδημοκρατισμὸ τῶν συνθηκῶν διαβίωσης, μόρφωσης, ἐργασίας, κ.λπ. Ἡ μεταπολεμικὴ δηλαδὴ εὐρωπαϊκὴ γενιὰ σχεδὸν στὸ σύνολό της ἀμφισβήτησε ἔντονα τὸν παραδεδομένον και καθιερωμένον μέχρι τότε τρόπο και τὶς συνθήκες πολιτικῆς ἐξουσίας και διοίκησης, μόρφωσης και ἐργασίας.

Μ' ἄλλα λόγια, σὲ πολλὲς εὐρωπαϊκῆς χώρες ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν νέων ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '60 ἄρχισε ν' ἀμφισβητεῖ, μεταξὺ τῶν ἄλλων, τὸν πατερναλιστικὸν τρόπο ἄσκησης τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας και τῆς ἐργασιακῆς διοίκησης, τὸν τρόπο κατανομῆς τοῦ πλοῦτου μεταξὺ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων, καθὼς και τὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς σχολικῆς και κυρίως τῆς πανεπιστημιακῆς μόρφωσης και ἐκπαίδευσης. Νέες ἰδεολογίες ἐμφανίστηκαν — και κυρίως ἡ μαρξιστικὴ — οἱ ὁποῖες ἐπηρεάσαν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον πολλοὶ ἐπιστήμονες, πολιτικοί, φιλόσοφοι και γενικὰ διανοούμενοι προσπάθησαν νὰ κατανοήσουν και νὰ ἐρμηνεύσουν τὶς ὑπαρξιακὲς και κοινωνικὲς ἀναζητήσεις και ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων. Τὶς περισσότερες φορὲς ἡ προσπάθεια ἐρμηνείας τῶν ὑπαρξιακῶν και κοινωνικῶν φαινομένων ἀκολουθεῖτο ἀπὸ συγκεκριμένους προτάσεις δράσης. Πολλὲς ἀπὸ τὶς προτάσεις εἶχαν περιεχόμενον ἐπαναστατικὸν (βίαιη ἀλλαγὴ τῆς ὑπάρχουσας κοινωνικῆς ἱεραρχίας και πραγματικότητος), ἀναρχικὸν (κατάρρευση τοῦ κράτους και κάθε μορφῆς ἐξουσίας), ἢ ἀκόμη και μηδενιστικὸν (ἀθεϊσμός).

---

* Εἰσήγηση, ἡ ὁποία ἐγινε στὴν ἡμερίδα ποὺ ὀργάνωσε ἡ διεύθυνση και οἱ θεολόγοι ἐκπαιδευτικοὶ τοῦ Κολλεγίου Ἀθηνῶν τὴν 11η Νοεμβρίου 1995. Τὸ κεντρικὸν θέμα τῆς ἡμερίδας ἦταν: «Ὁρθόδοξη Χριστιανικὴ Ἀγωγή στὴ Μέση Ἐκπαίδευση».

Κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθήκες ἦταν ἐπόμενο ν' ἀναζητηθοῦν νέοι τρόποι κατανόησης καὶ ἐρμηνείας τῶν φαινομένων καὶ παραγόντων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία. Ἡ ἀνάλυση πρωταρχικῶν ἐννοιῶν, οἱ ὁποῖες συνυπάρχουν ἢ/καὶ συνιστοῦν τὴν ἐκπαιδευτικὴν διαδικασία καὶ ταυτόχρονα καθορίζουν καὶ τὸ ἀποτέλεσμά της, ὑπῆρξε ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα μελήματα τῶν εὐρωπαϊῶν θεωρητικῶν τῆς ἐκπαίδευσης. Ἐννοίες τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενο ἀναλύθηκε καὶ ἐπαναπροσδιορίστηκε —προκειμένου ν' ἀνταποκριθεῖ στὶς νέες κοινωνικὲς, πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς εὐρωπαϊκὲς συνθήκες— ἦταν μετὰξὺ τῶν ἄλλων οἱ παρακάτω: παιδεία/μόρφωση, αγωγή, διδασκαλία. Ταυτόχρονα ἀναλύθηκαν θέματα, τὰ ὁποῖα σχετίζονται ἄμεσα τόσο μὲ τὶς παραπάνω ἐννοίες ὅσο καὶ μὲ τὰ ὑποκείμενα τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας. Τέτοια θέματα ἦταν, μετὰξὺ τῶν ἄλλων, τὸ περιεχόμενο καὶ οἱ μέθοδοι διδασκαλίας τῶν διαφόρων σχολικῶν γνωστικῶν ἀντικειμένων. Οἱ γνωσιολογικὲς, ψυχολογικὲς, κοινωνιολογικὲς, ἀναπτυξιακὲς καὶ νοητικὲς συνιστώσες καὶ προεκτάσεις τόσο τῶν ἀντικειμένων (κυρίως σχολικῶν μαθημάτων), ὅσο καὶ τῶν ὑποκειμένων (κυρίως τῶν διδασκομένων) τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας, ἐλήφθησαν ὑπόψη κατὰ τὴ διατύπωση τῶν ποικίλων θεωριῶν γιὰ τὸ σχεδιασμὸ σχολικῶν ἐκπαιδευτικῶν προγραμμάτων.

2. Ἡ θέση τῆς θρησκευτικῆς αγωγῆς στὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ εὐρύτερο εὐρωπαϊκὸ κλίμα τῆς κατ' ἀρχὰς διάχυτης κοινωνικῆς, πολιτικῆς καὶ ἀσφαλῶς θρησκευτικῆς ἀμφισβήτησης καὶ ἔπειτα τοῦ ἐπαναπροσδιορισμοῦ αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας, ἦταν φυσικὸ ἢ σχολικὴ θρησκευτικὴ αγωγή νὰ ὑποστῆ σημαντικὲς ἀλλαγὲς σὲ σχέση μὲ τὸ παρελθόν. Ἐνῶ δηλαδὴ σὲ καμμιά περίπτωση δὲ φαίνεται ν' ἀμφισβητήθηκε σοβαρὰ ἡ θέση καὶ ἡ ἀναγκαιότητα τῆς θρησκευτικῆς αγωγῆς στὰ πλαίσια τῆς σχολικῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας τῶν ἐπὶ μέρους εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, τὸ περιεχόμενο —ἢ τὶς περισσότερες φορὲς ἢ προσέγγιση ἐπιλογῆς, παρουσίας καὶ ἐρμηνείας τοῦ περιεχομένου τοῦ μαθήματος— ὑπέστη σημαντικὲς ἀλλαγὲς καὶ ἀνανεώσεις.

Ἐξαρχῆς θὰ πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι τὸ νομικὸ καθεστῶς τῆς θέσης τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν στὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τῶν διαφόρων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν ἀντανაკλᾷ ἀναμφισβήτητα τὶς ἱστοριοπολιτιστικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἰδιαιτερότητες κάθε μιᾶς χώρας χωριστά. Ἔτσι νομίζω ὅτι εἶναι ἀρκετὰ πολὺπλοκο ἐγχεῖρημα ν' ἀναλύσει κανεὶς διεξοδικὰ στὰ πλαίσια τῶν περιορισμένων χρονικῶν ὁρίων μιᾶς

εἰσήγησις, ὅπως εἶναι ἡ παροῦσα, τί συμβαίνει ὡς πρὸς τὴ νομικὴ θέσιν τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν στὶς διάφορες εὐρωπαϊκὰς χώρες. Ἐκεῖνο ὅμως ποῦ ἀσφαλῶς ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ δοθεῖ μιὰ πολὺ γενικὴ εἰκόνα τῶν τάσεων, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν τὴ νομικὴ θέσιν τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν στὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα ὀρισμένων τουλάχιστο εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Αὐτὸ θὰ διευκόλυνε στὴ συνέχεια νὰ κατανοηθοῦν καλύτερα οἱ διάφορες τάσεις ποῦ ἐπικρατοῦν στὸν εὐρωπαϊκὸν χώρον ὅσον ἀφορᾷ αὐτὸ τὸ ἴδιον τὸ περιεχόμενον τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς.

Ἐκεῖνο λοιπὸν τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ τονιστεῖ μὲ ἔμφαση εἶναι ὅτι σὲ ὅλες τὶς χώρες μέλη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἀποτελεῖ τακτικὸ ἢ ἀλλιῶς κανονικὸ σχολικὸ γνωστικὸ ἀντικείμενον. Σὲ ὀρισμένες χώρες ἢ διδασκαλία τοῦ μαθήματος αὐτοῦ ὀργανώνεται καὶ ἐπιβλέπεται — σὲ συνεργασία μὲ τὶς κρατικὰς ἐκπαιδευτικὰς ἀρχὰς καὶ στὰ πλαίσια πάντοτε τῆς λειτουργίας τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος — ἀπὸ τὶς κατὰ τόπους Χριστιανικὰς Ἐκκλησίας (Ρωμαιοκαθολικὴ, Προτεστάντικη, Ὁρθόδοξη), ἢ ἀκόμη καὶ ἀπὸ θρησκευτικὰς κοινότητες ἄλλων θρησκειῶν (Ἑβραϊκὴ, Μουσουλμανικὴ, κ.ἄ.). Ἀπαραίτητη ὅμως προϋπόθεσις εἶναι οἱ κατὰ τόπους Χριστιανικὰς Ἐκκλησίας καὶ οἱ ἄλλες θρησκευτικὰς κοινότητες νὰ ἐκπροσωποῦνται μὲ ἰκανὸ ἀριθμὸ πιστῶν στὸν εὐρύτερον κοινωνικὸν χώρον τοῦ κρατιδίου (ἐκεῖ ὅπου τὸ κράτος εἶναι ὁμόσπονδο, ὅπως συμβαίνει στὴ Γερμανία) ἢ σὲ ὀλόκληρη τὴν ἐπικράτεια (ὅπως συμβαίνει στὴν Αὐστρία καὶ τὸ Βέλγιο).

Στὶς περιπτώσεις αὐτὰς πάντοτε παρέχεται ἡ δυνατότητα τοῦ διδασκομένου νὰ ἐπιλέγουν, μὲ τὴ ρητὴ ὅμως συγκατάθεσις τῶν γονέων τους, τί ἀπὸ τὰ δύο προτιμοῦν: νὰ παρακολουθοῦν τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἢ ν' ἀπέχουν ἀπ' αὐτό. Κυρίως ἡ ἐπιλογὴ εἶναι ἐπίσημα νομοθετημένη στὴ Γερμανία καὶ τὴν Αὐστρία γιὰ ὅλες τὶς ἡλικίαις παιδιῶν. Ἐπιπλέον στὶς δύο αὐτὰς χώρες, ὅταν ὁ διδασκόμενος συμπληρώσει τὸ 14ο ἔτος τῆς ἡλικίας του, δὲν χρειάζεται τὴ συγκατάθεσις τῶν γονέων του ἂν τελικὰ ἀποφασίσει νὰ μὴν παρακολουθεῖ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν. Καὶ στὴν περίπτωσις ὅμως αὕτη οἱ διδασκόμενοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ παρακολουθήσουν, ἀντὶ τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν, ἓνα μάθημα τὸ περιεχόμενον τοῦ ὁποίου ἀναφέρεται σὲ θέματα ἠθικῆς καὶ φιλοσοφίας. Αὐτὸ συμβαίνει κυρίως στὴ Γερμανία καὶ τὸ Βέλγιο. Στὴν πράξιν, ὅπως ἀναφέρεται στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, ἡ χρῆσις τοῦ δικαιώματος τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὴν παρακολούθησιν τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν γίνεται ἀπὸ ἓνα μᾶλλον ὄχι ἰδιαίτερα σημαντικὸν ἀριθμὸν διδασκομένων.

Σε χώρες όπως είναι ή Μεγάλη Βρετανία (Άγγλία, Ουαλία και Σκωτία), ή Σουηδία, ή Νορβηγία, ή Φινλανδία και ή Δανία το μάθημα των θρησκευτικών είναι υποχρεωτικό τόσο στην πρωτοβάθμια, όσο και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Επίσης στην Όλλανδία είναι υποχρεωτικό μόνο στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Το περιεχόμενο όμως του μαθήματος των θρησκευτικών στις χώρες αυτές δεν εξαρτάται ούτε άπευθείας καθορίζεται από τις κατά τόπους Χριστιανικές Έκκλησίες ή άλλες θρησκευτικές κοινότητες, αλλά από το κράτος δια των κανονιστικών διατάξεων που εκδίδει και δια των έντεταλμένων γι' αυτόν το σκοπό εκπαιδευτικών φορέων.

Όσον αφορά ιδιαίτερα τη Νορβηγία και τη Φινλανδία, στις χώρες αυτές ή επιλογή του περιεχομένου της θρησκευτικής αγωγής άντλείται κατά βάση από τη διδασκαλία και τη ζωή της Ευαγγελικής - Λουθηρανικής Έκκλησίας. Ως γνωστόν ή παράδοση αυτής της Έκκλησίας έχει διαμορφώσει και επηρεάσει για πολλούς αιώνες το κοινωνικό και πολιτιστικό γίγνεσθαι των Σκανδιναβικών χωρών. Παρ' όλα αυτά στη Φινλανδία άν ζητηθεί από ένα αριθμό τριών ή περισσότερων παιδιών να έξαιρεθεί από την παρακολούθηση της επίσημης όμολογιακής σχολικής θρησκευτικής διδασκαλίας για λόγους θρησκευτικής συνειδήσεως, τότε είναι δυνατό να όργανωθεί από το ίδιο το σχολείο ή διδασκαλία ειδικού μαθήματος. Το μάθημα αυτό είτε θα πρέπει ν' άνταποκρίνεται στην ιδιαίτερη θρησκευτική όμολογία των αιτούντων, είτε θ' άναφέρεται σε θέματα άνθρωπιστικής ήθικης.

Οί ιδιαίτερες κοινωνικοπολιτιστικές και θρησκευτικές επιδράσεις στον καθορισμό της θέσης και του περιεχομένου της σχολικής θρησκευτικής αγωγής στο εκπαιδευτικό σύστημα μιās χώρας είναι έξόφθαλμη στην Ίρλανδία και στη γειτονική μας Ίταλία. Η σχολική θρησκευτική αγωγή είναι υποχρεωτικό μάθημα στην Ίρλανδία. Αντίθετα στην Ίταλία —μετά από ειδική συμφωνία μεταξύ κράτους και Ρωμαιοκαθολικής Έκκλησίας που υπεγράφη το 1984— το μάθημα της θρησκευτικής αγωγής είναι προαιρετικό. Και στις δύο όμως χώρες το μάθημα άντλεί το περιεχόμενό του σχεδόν αποκλειστικά από τη διδασκαλία και τη ζωή της Ρωμαιοκαθολικής Έκκλησίας.

Πιθανώς μιὰ από τις σπάνιες έξαιρέσεις μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στις όποιες το μάθημα των θρησκευτικών δεν άνποτελεί διακριτό άντικείμενο του σχολικού προγράμματος, είναι ή Γαλλία. Στη χώρα αυτή μόνο στα ιδιωτικά σχολεία, τα όποια άνήκουν και λειτουργούν με την έποπτεία της Ρωμαιοκαθολικής Έκκλησίας, ή άλλου θρησκευτικού όργανισμου, διδάσκεται το μάθημα των θρησκευτικών υποχρεωτικά. Είναι όμως δυνατόν το μάθημα των θρησκευτικών

σὲ ὀρισμένα ἰδιωτικὰ σχολεῖα νὰ εἶναι καὶ προαιρετικὸ. Στὰ κρατικὰ σχολεῖα καὶ μόνον γιὰ τὴ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση εἶναι δυνατόν, ἐφόσον ὑποβληθεῖ σχετικὸ αἴτημα ἀπὸ τοὺς γονεῖς τῶν διδασκομένων, νὰ προσδιοριστεῖ ὥρα καὶ χῶρος μέσα στὸ σχολικὸ κτίριο γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ μαθήματος. Εἶναι προφανές ὅτι στὰ ἰδιωτικὰ σχολεῖα ὁμολογιακοῦ θρησκευτικοῦ προσανατολισμοῦ τὸ περιεχόμενον τοῦ μαθήματος ἀντλεῖται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴ διδασκαλία καὶ τὴ ζωὴ τῆς συγκεκριμένης θρησκευτικῆς ὁμολογίας ποὺ ἐποπτεύει τὸ σχολεῖο. Στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία τέτοιου εἴδους ἰδιωτικὰ σχολεῖα ἀνήκουν καὶ ἐποπτεύονται ἀπὸ τὴ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία τῆς Γαλλίας.

Εἶναι φανερό, ὅτι στὴ Γαλλία ἡ ἰδεολογία ποὺ διέπει τὴ λειτουργία τοῦ κρατικοῦ σχολείου εἶναι ἀκόμη ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγή, ὡς σχολικὸ ἀντικείμενον, δὲν διδάσκεται αὐτοτελῶς στὸ γαλλικὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα. Στὴ Γαλλία ἡ διδασκαλία τοῦ χριστιανισμοῦ, καθὼς καὶ τῶν ἄλλων θρησκειῶν, ἐνσωματώνεται στὸ μάθημα τῆς ἱστορίας. Αὐτὸ συμβαίνει σὲ ὅλες τὶς περιοχὰς (ἐπαρχίες) ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰς ποὺ βρίσκονται στὴν Ἀνατολικὴ Γαλλία. Στὶς τελευταῖες ἐξακολουθεῖ νὰ μὴ διδάσκεται διὰ μέσου τοῦ κρατικοῦ σχολείου τίποτα ποὺ νὰ ἔχει σχέση μὲ θρησκεία. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐπιχειρεῖται νὰ διατηρηθεῖ διὰ μέσου τῆς κρατικῆς ἐκπαίδευσης μιὰ οὐδέτερη στάση ἀπέναντι στὴν πίστη καὶ τὴ διδασκαλία τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ κατ' ἀκολουθία καὶ τῶν ἄλλων παγκόσμιων θρησκειῶν.

3. Σύγχρονα παιδαγωγικὰ κριτήρια ἐπιλογῆς καὶ προσέγγισης τοῦ χριστιανικοῦ περιεχομένου τῆς εὐρωπαϊκῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς.

Θὰ ἦταν μεγάλη παράλειψη ἂν στὴν περιγραφὴ ποὺ ἐπιχείρησα παραπάνω —τῆς ποικιλίας δηλαδὴ ποὺ ἐμφανίζεται ὅσον ἀφορᾷ τὴ θέση τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς στὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τῶν διαφόρων χωρῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς κυρίως Ἑνώσεως— δὲν ἀνέφερα συνοπτικὰ καὶ τὰ κριτήρια, τὰ ὁποῖα προσδιορίζουν καὶ διαφοροποιοῦν τὸ περιεχόμενον τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς ἀπὸ χώρα σὲ χώρα.

Ἔτσι θὰ πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι καὶ στὶς χώρες ἐκεῖνες, ὅπου ἡ σχολικὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή ἐποπτεύεται ἢ/καὶ ὀργανώνεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ κράτος ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς κατὰ τόπους Χριστιανικὲς Ἐκκλησίες —ὅπως συμβαίνει στὴ Γερμανία, τὴν Αὐστρία καὶ τὸ Βέλγιο— ἡ προσέγγιση ἐπιλογῆς, παρουσίας καὶ ἐρμηνείας τοῦ περιεχομένου

ἔχει ἀλλάξει ριζικὰ τὰ τελευταῖα χρόνια. Στὸ παρελθὸν ἡ ἐπιλογή τοῦ διδακτικοῦ θρησκευτικοῦ ὑλικοῦ ἐγένετο σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή καὶ τὴν ἱστορία τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας μὲ λίγη ἢ καθόλου ἔμφραση στὰ σύγχρονα ὑπαρξιακὰ καὶ κοινωνικὰ θέματα, τὰ ὁποῖα ἀπασχολοῦν τοὺς διδασκομένους. Ἡ προσέγγιση κατὰ βάση ἀπέβλεπε στὴν παροχὴ πληροφοριῶν γιὰ τὸ χριστιανισμό, σύμφωνα μὲ τὴν ὁμολογιακὴ τοποθέτηση κάθε τοπικῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ποὺ ἀνελάμβανε τὸ σχεδιασμὸ ἀναλυτικῶν προγραμμάτων γιὰ τὴ σχολικὴ θρησκευτικὴ αγωγή. Στὴν προκειμένη περίπτωση ἔλλειπε ἡ ἀρμόζουσα εὐαισθησία ποὺ ἀπαιτεῖται ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογή διδακτικοῦ ὑλικοῦ, τὸ ὁποῖο πρέπει ὅπωςδήποτε ν' ἀνταποκρίνεται σὲς ἐμπειρίες καὶ τὶς νοητικὲς ικανότητες τῶν διδασκομένων.

Ἀντίθετα τὰ τελευταῖα χρόνια ἐπικράτησε μιὰ ἄλλη προσέγγιση ἐπιλογῆς διδακτικοῦ ὑλικοῦ γιὰ τὴ σχολικὴ θρησκευτικὴ αγωγή. Κύριο γνώρισμα τῆς προσέγγισης αὐτῆς εἶναι ἡ εὐαισθησία, ἡ ὁποία ἐπιδεικνύεται ἀπὸ τοὺς συντάκτες τῶν ἀναλυτικῶν προγραμμάτων σχολικῆς θρησκευτικῆς αγωγῆς στὴν ἐπιλογή τοῦ διδακτικοῦ ὑλικοῦ. Οἱ συντάκτες δηλαδὴ τῶν ἀναλυτικῶν προγραμμάτων καὶ οἱ συγγραφεῖς τῶν διδακτικῶν ἐγχειριδίων ἐνδιαφέρονται, ὥστε τὸ διδακτικὸ ὑλικὸ ποὺ ἐπιλέγουν νὰ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὶς ἐμπειρίες καὶ τὶς νοητικὲς ικανότητες τῶν διδασκομένων. Ταυτόχρονα ἡ ἐπιλογή τοῦ διδακτικοῦ ὑλικοῦ γίνεται μὲ συνδυασμὸ θεμάτων ποὺ προέρχονται τόσο ἀπὸ τὴν ἱστορία, τὴ διδασκαλία καὶ τὴ ζωὴ τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, ὅσο καὶ ἀπὸ σύγχρονα θέματα καὶ γεγονότα (ὄχι ἀποκλειστικὰ ἄμεσης ἐκκλησιαστικῆς ἢ γενικότερα θρησκευτικῆς προέλευσης), τὰ ὁποῖα ἀπασχολοῦν τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν κοινωνία μέσα στὴν ὁποία ζεῖ.

Οἱ διδασκόμενοι μὲ τὴ βοήθεια καὶ τὴν καθοδήγηση τῶν διδασκόντων ἀναλαμβάνουν νὰ διακρίνουν καὶ νὰ ἐρμηνεύσουν τὴ θρησκευτικὴ διάσταση, ἡ ὁποία πάντοτε ὑποκρύπτεται στὰ μεγάλα ὑπαρξιακὰ καὶ κοινωνικὰ θέματα ποὺ ἀπασχολοῦν τοὺς ἀνθρώπους. Στὴν προκειμένη περίπτωση οἱ διδασκόμενοι ἐνθαρρύνονται ἀπὸ τοὺς διδάσκοντες, — μὲ βάση τὸ διδακτικὸ ὑλικὸ καὶ τὴν ἐρμηνεία ποὺ προσηγήθηκε — νὰ διακρίνουν, νὰ ὑπογραμμίσουν καὶ νὰ συζητήσουν τὶς θρησκευτικὲς ἐκεῖνες ἀξίες, οἱ ὁποῖες νοηματοδοτοῦν τὴ χριστιανικὴ ζωὴ καὶ τὴ ζωὴ γενικότερα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ καταβάλλεται μεγάλη προσπάθεια, ὥστε κατὰ τὴ συζήτηση γιὰ τὸ θέμα τῶν ἀξιῶν καὶ γιὰ τὸ νόημα τῆς ζωῆς νὰ γίνονται σεβαστὲς ἐκ μέρους τῶν διδασκόντων οἱ ιδιαίτερες ὑπαρξιακὲς, οἰκογενειακὲς καὶ κοινωνικὲς ἐπιδράσεις καὶ ἐπιλογὲς τῶν διδασκομένων. Μ' ἄλλα λόγια, κατὰ τὴ

συζήτηση γιὰ τὸ θέμα τῶν ἀξιών καὶ γιὰ τὸ νόημα τῆς ζωῆς, ἀποτελεῖ ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας νὰ μπορεῖ ὁ κάθε διδασκόμενος νὰ τοποθετεῖται καὶ νὰ ἐκφράζεται ὑπεύθυνα καὶ ἐλεύθερα γιὰ τὰ θρησκευτικὰ του ἢ/καὶ ἄλλα «πιστεύω».

4. Τὸ φαινόμενο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κοινωνικοπολιτιστικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ πλουραλισμοῦ καὶ ἡ σχολικὴ ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία.

Ἀπὸ τὰ μέσα ἰδιαίτερα τῆς δεκαετίας τοῦ '80 ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται μιὰ νέα κοινωνικὴ πραγματικότητα στὶς περισσότερες εὐρωπαϊκὲς χώρες. Ἡ πραγματικότητα αὐτὴ σχετίζεται μὲ τὴν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ ἀλλοδαπῶν ποὺ προέρχεται ἀπὸ χώρες τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς ἢ ἀκόμη καὶ ἀπὸ ἄλλες χώρες τῆς Εὐρώπης καὶ ποὺ πιστεύει σὲ θρησκείες διαφορετικὲς ἀπὸ τὸ χριστιανισμὸ ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀπὸ τὴν ἐπικρατοῦσα στὴ χώρα ὑποδοχῆς θρησκεία. Ἄν λάβουμε ὑπόψη καὶ τὸ γεγονός, ὅτι σὲ πολλὲς εὐρωπαϊκὲς χώρες εἶναι ἐγκατεστημένοι καὶ ζοῦν Ἀφρικανοὶ καὶ Ἀσιάτες δεύτερης καὶ τρίτης εὐρωπαϊκῆς γενιάς, τότε εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξηγηθεῖ πρωτίστως ἡ ἀκόλουθη διττὴ κοινωνικὴ ἀπαίτηση: Πρῶτα ἀπ' ὅλα ὑπάρχει συνεχῆ πίεση ἐκ μέρους τῶν νεοαφικνουμένων ἀλλοδαπῶν πρὸς τὶς κυβερνήσεις τῶν χωρῶν ὑποδοχῆς γιὰ διατήρηση τῆς ἐθνικῆς καὶ θρησκευτικῆς τους ταυτότητας. Καὶ δεύτερο οἱ ἴδιοι οἱ εὐρωπαῖοι κάτοικοι αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη νὰ ζήσουν ἀρμονικὰ καὶ μὲ πνεῦμα ἀλληλοκατανόησης ὄχι μόνο μὲ τοὺς ἤδη ἀπὸ ἐτῶν ἐγκατεστημένους Ἀφρικανούς, Ἀσιάτες καὶ ἄλλους Εὐρωπαίους, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς νεοαφικνουμένους.

Ἡ ἱκανοποίηση τοῦ πολὺ σοβαροῦ αὐτοῦ διττοῦ κοινωνικοῦ αἰτήματος ἀσφαλῶς δὲν εἶναι εὐκόλη ὑπόθεση. Γι' αὐτὸ συχνὰ πυκνὰ προκαλοῦνται συγκρούσεις μεταξὺ τῶν ἐμπλεκομένων μερῶν. Οἱ συγκρούσεις αὐτὲς σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ὀδηγοῦν σὲ ἰδιαίτερα βίαιες ἀντιπαραθέσεις. Παρ' ὅλα αὐτὰ τὰ τελευταῖα χρόνια γίνεται μιὰ σημαντικὴ προσπάθεια ἀπὸ πολλοὺς φορεῖς καὶ ὀργανισμούς, κρατικοὺς/κυβερνητικοὺς καὶ μὴ κυβερνητικοὺς, γιὰ τὴν ἐξεύρεση τρόπων καὶ ἐφικτῶν καὶ ρεαλιστικῶν κατὰ τὸ δυνατὸ λύσεων γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς κατάστασης. Ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση συμβάλλει ἐπίσης μὲ χρηματοδότηση σημαντικοῦ ἀριθμοῦ σχετικῶν προγραμμάτων. Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν προγραμμάτων αὐτῶν στὴν πράξη ἐλπίζεται ὅτι θὰ συμβάλει στὴ δημιουργία σχέσεων ἀμοιβαίας συνύπαρξης, σεβασμοῦ, ἀλληλοκατανόησης καὶ ἀνοχῆς μεταξὺ ὄλων τῶν ἐμπλεκομένων μερῶν.

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα εἶναι πολὺ φυσικὸ μέσα σ' αὐτὸ τὸ κοινωνικοπολιτιστικὸ εὐρωπαϊκὸ κλίμα νὰ γίνεται τὰ τελευταῖα χρόνια πολὺς λόγος στοὺς διάφορους πολιτικούς, νομικούς, κοινωνιολογικούς,

φιλοσοφικούς, εκπαιδευτικούς, θρησκευτικούς, κ.ά. κύκλους για μιὰ έννοια, ή όποία άποδίδεται συνήθως με τή λέξη «πλουραλισμός». Γίνεται δηλαδή λόγος για διοίκηση σε πλουραλιστικό κράτος, για πλουραλιστική κοινωνία, για πλουραλιστική άγωγή και κατ' έπέκταση για πλουραλιστικό λόγο, για πολυφωνία, για θρησκευτικό πλουραλισμό, κ.λπ. Τ' άποτελέσματα του φαινομένου του κοινωνικοπολιτιστικού και θρησκευτικού πλουραλισμού έχουν έπηρεάσει άμεσα τó εκπαιδευτικό σύστημα των περισσότερων, αν όχι όλων των ευρωπαϊκών κρατών. Γι' αυτό και ή συμβολή των φορέων τής εκπαίδευσης σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη στον τομέα άνάλυσης και άντιμετώπισης θεμάτων, που πηγάζουν άπό τó φαινόμενο του πλουραλισμού, είναι πολύ άξιόλογη.

Στον κύκλο του προβληματισμού και τής συζήτησης για τó φαινόμενο του πλουραλισμού εισήλθε έδώ και μερικά χρόνια ένας σημαντικός άριθμός ευρωπαίων φιλοσόφων τής θρησκείας και χριστιανών θεολόγων. Ώθηση για τήν έναρξη των σχετικών συζητήσεων και άνάλυσεων έδωσε άκριβώς ή παρουσία σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες ένός σημαντικού άριθμού διαφορετικών φυλετικών κοινοτήτων, τά μέλη των όποιών συνδέονται μεταξύ τους με τó δεσμό τής κοινής εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας. Τó βασικό πρόβλημα για τούς φιλοσόφους τής θρησκείας και κυρίως για τούς θεολόγους ήταν γιατί και πώς νομιμοποιείται φιλοσοφικά και θεολογικά ή συνύπαρξη των μελών αυτών των κοινοτήτων σ' ένα περιβάλλον, όπου ιστορικά υπήρξε υπό τήν κυριαρχία, έποπτεία και διοίκηση μελών που άνήκαν και έξακολουθούν ν' άνήκουν στη συντριπτική τους πλειοψηφία στη Χριστιανική Έκκλησία και ó τρόπος ζωής τους έρρυθμιζέτο, και έν πολλοίς έξακολουθεί νά ρυθμίζεται, άπό τή διδασκαλία και τες παραδόσεις αυτής τής Έκκλησίας.

Η μέχρι τώρα θεολογική συζήτηση φαίνεται νά συγκλίνει κατά τó μάλλον ή ήτιον στο ότι ή διδασκαλία του χριστιανισμού, λόγω του οικουμενικού της χαρακτήρα, όχι μόνο δέν άποκλείει αλλά αντίθετα ένισχύει τήν άπαίτηση σφαιρικής και καθολικής άντιμετώπισης τής κατάστασης του πλανητικού άνθρώπου σε σχέση με τó δημιουργό και τή δημιουργία. Στη σφαιρική και καθολική αυτή προσέγγιση τής κατάστασης του άνθρώπου σε σχέση με τó δημιουργό-Θεό και τή δημιουργία άπαραίτητη καθίσταται ή γνώση, ή άνάλυση, ή σύγκριση και ή άξιολόγηση των συστατικών στοιχείων των παγκόσμιων θρησκειών και των διαφορών θρησκευτικών παραδόσεων τής άνθρωπότητας. Μια τέτοια γνώση, άνάλυση, σύγκριση και άξιολόγηση συμπεραίνεται ότι θά συμβάλει ουσιαστικά στην ειρηνική και άρμονική συνύπαρξη όλων των μελών τής πλουραλιστικής ευρωπαϊκής κοινωνίας, άνεξάρτητα

ἀπὸ ὑπάρχουσες θρησκευτικὲς ἢ ἄλλες ἰδεολογικὲς διαφορὲς. Ἡ συζήτηση συνεχίζεται ἀκόμη καὶ ἀναμένουμε νὰ δοῦμε τὴν παρουσίαν καὶ τὴν κριτικὴ ὀρισμένων θέσεων ποὺ διατυπώθηκαν μέχρι τώρα καὶ ἀπὸ Ἕλληνες συναδέλφους Ὁρθοδόξους θεολόγους, ποὺ εἶμαι σίγουρος ὅτι παρακολουθοῦν μὲ τὴ δέουσα προσοχὴ τὶς θεολογικὲς ἐξελίξεις στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο.

5. Ἡ διεύρυνση τοῦ παραδοσιακοῦ περιεχομένου τῆς εὐρωπαϊκῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς.

Ἀσφαλῶς τὸ φαινόμενο τοῦ πλουραλισμοῦ σὲ σχέση μὲ τὴ σχολικὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή ἀντιμετωπίστηκε πολὺ ἔνωρις μὲ τρόπο μᾶλλον θετικὸ σὲ εὐρωπαϊκὲς χῶρες, ποὺ γιὰ διάφορους λόγους εἶχαν μεγαλύτερη ἐμπειρία στὴ συναλλαγὴ μὲ κατοίκους χωρῶν μὲ διαφορετικὸ πολιτισμὸ καὶ θρησκευτικὴ παράδοση ἀπὸ τὸ δικό τους. Ὁρισμένες δηλαδὴ εὐρωπαϊκὲς χῶρες ἐνσωμάτωσαν στ' ἀναλυτικὰ προγράμματα καὶ τὰ διδακτικὰ ἐγχειρίδια τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς τὴν παρουσίαν καὶ συζήτηση τῶν ἄλλων θρησκειῶν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὁμοιον τρόπο μὲ ἐκείνον ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω γιὰ τὸ χριστιανισμὸ.

Εἰδικότερα σὲ εὐρωπαϊκὲς χῶρες, ὅπου ἡ πλουραλιστικὴ πρόκληση ἦταν ἰδιαίτερα ἔντονη, ἡ ἔνταξη στ' ἀναλυτικὰ προγράμματα τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς καὶ ἡ παρουσία καὶ ἐξέταση τῶν ἄλλων θρησκειῶν ἀκολούθησε τὸ πρότυπο ποὺ ἐφαρμόστηκε στὴ νέα προσέγγιση παρουσίας τοῦ χριστιανισμοῦ. Οἱ ἄλλες δηλαδὴ θρησκείες ἐξετάζονται στὴ σχολικὴ διδακτικὴ πράξη ἀπὸ ποικίλες πλευρὲς, ἀνάλογα πάντοτε μὲ τὴν ἡλικία καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν διδασκομένων. Ἔτσι, κάθε θρησκεία ἐξετάζεται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν δογμάτων της, τῶν διηγήσεων, τῶν συμβόλων, τῆς τέχνης, τῆς τελετουργίας, τῆς ἐμπειρίας (βιώματος τῶν πιστῶν της), τῆς ἠθικῆς, καὶ τῆς κοινωνικῆς καὶ προσωπικῆς συμπεριφορᾶς τῶν πιστῶν της. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἐπιδιώκεται διὰ τοῦ σχολείου, ἡ ἀπόκτηση ἐκ μέρους τῶν διδασκομένων τῆς ἀπαραίτητης θρησκευτικῆς γνώσης καὶ τῆς εὐαισθησίας καὶ ἰκανότητος γιὰ κρίση, σεβασμὸ, διακριτικότητα καὶ ἀνοχὴ ἀπέναντι στὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις καὶ τὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων.

Ἐκεῖνο ποὺ κυρίως διαφέρει ἀπὸ χῶρα σὲ χῶρα — ποὺ ἀκολουθεῖ τὴ νέα προσέγγιση ἐπιλογῆς, παρουσίας καὶ ἐρμηνείας τοῦ θρησκευτικοῦ διδακτικοῦ ὕλικου — εἶναι ὁ χρόνος ποὺ ἀφιερώνεται γιὰ τὴν παρουσίαν καὶ τὴ συζήτηση τῶν ἄλλων θρησκειῶν σὲ σχέση μὲ τὸ χριστιανισμὸ. Ἀπὸ ὅσο τουλάχιστον μπορῶ νὰ εἶμαι ἐπαρκῶς

πληροφορημένος, σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες, μηδὲ τῆς Μεγάλης Βρετανίας ἐξαιρουμένης, ὁ χρόνος ποὺ διατίθεται στὸ ἀναλυτικὸ πρόγραμμα τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς γιὰ τὴν παρουσίαση καὶ διδασκαλία τοῦ χριστιανισμοῦ εἶναι συγκριτικὰ ὁ περισσό-τερος. Γιὰ τὶς ἄλλες παγκόσμιες θρησκείες ἐξαρτᾶται ἀπὸ χώρα σὲ χώρα καὶ ἀπὸ περιοχὴ σὲ περιοχὴ, ἂν θ' ἀφιερωθεῖ λ.χ. περισσότερος χρόνος γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Ἰσλάμ ἢ γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Ἰνδουϊσμοῦ ἢ τοῦ Βουδισμοῦ, κ.λπ.

Οἱ ἰδιαίτερες συνθήκες σὲ ἐθνικὸ ἢ τοπικὸ ἐπίπεδο εἶναι ἐκεῖνες ποὺ καθορίζουν τελικὰ τὸ χρόνο μέσα στὸν ὁποῖο πρέπει νὰ καλυφθεῖ ἡ παρουσίαση καὶ ἡ διδασκαλία μιᾶς παγκόσμιας θρησκείας, ἐκτὸς αὐτῆς τοῦ χριστιανισμοῦ. Μ' ἄλλα λόγια, σὲ χώρες ὅπως λ.χ. στὴ Μεγάλῃ Βρετανία, ὅπου σὲ ὀρισμένες συνοικίες ἢ καὶ ὀλόκληρες πόλεις κατοικοῦν σὲ μεγάλη πλειοψηφία Μουσουλμάνοι, τότε ἀφιερώνεται στὰ σχολεῖα αὐτῶν τῶν περιοχῶν περισσότερος χρόνος γιὰ τὴν παρουσίαση καὶ διδασκαλία τοῦ Ἰσλάμ σὲ σχέση μὲ μιὰ ἄλλη παγκόσμια θρησκεία. Σὲ ἄλλες ὅμως συνοικίες πάλι τῆς Μεγάλῃς Βρετανίας ὅπου κατοικοῦν σὲ μεγάλο ἀριθμὸ Ἰνδοί, τότε ἀφιερώνεται περισσότερος χρόνος γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Ἰνδουϊσμοῦ ἢ τοῦ Βουδισμοῦ, κ.λπ.

Χώρες στὶς ὁποῖες εἰσήχθη ὁ παραπάνω τρόπος παρουσίας τῶν παγκόσμιων θρησκειῶν εἶναι ἡ Μεγάλῃ Βρετανία, ἡ Σουηδία, ἡ Δανία, ἡ Ὁλλανδία καὶ ἀκολουθοῦν ἡ Γερμανία, ἡ Αὐστρία καὶ τὸ Βέλγιο. Ἡ Ἑλλάδα, ἡ Ἰταλία, ἡ Ἰρλανδία, ἡ Πορτογαλία καὶ μᾶλλον καὶ ἡ Ἰσπανία παρέμειναν πρὸς τὸ παρὸν ἀπαθείς σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν εἰσαγωγή στὸ σχολικὸ πρόγραμμα τῆς παρουσίας τῶν ἄλλων θρησκειῶν κατὰ τρόπο ποὺ θ' ἀνταποκρίνεται στὶς σύγχρονες μορφωτικὲς ἀπαιτήσεις καὶ προκλήσεις τῆς πλουραλιστικῆς ευρωπαϊκῆς κοινωνίας.

6. Ἐπίλογος.

Ἡ προηγηθεῖσα ἀνάλυση ὀρισμένων πτυχῶν τῆς σύγχρονης ευρωπαϊκῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας σὲ σχέση μὲ τὴ σχολικὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή ὀδηγεῖ στὴ διαπίστωση, ὅτι τὶς δύο κυρίως τελευταῖες δεκαετίες ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγή σημείωσε σὲ πολλὲς ευρωπαϊκὲς χώρες μιὰ σημαντικὴ καὶ γοργὴ ἐξέλιξη. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ παρατηρήθηκε πρῶτα σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὰ παιδαγωγικὰ κριτήρια καὶ τὴν προσέγγιση ἐπιλογῆς καὶ παρουσίας τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ ζωῆς καὶ στὴ συνέχεια τῆς παρουσίας καὶ τῶν ἄλλων παγκόσμιων θρησκειῶν

στη σχολική διδακτική πράξη. Και στις δύο περιπτώσεις ιστορικοκοινωνικοί, πολιτιστικοί και μορφωτικοί/παιδαγωγικοί λόγοι συνέβαλαν πρωτίστως στην επαναδιατύπωση του σκοπού και των μεθόδων διδασκαλίας της σχολικής θρησκευτικής αγωγής. Το εύρος, ή ισχύς και ή αποτελεσματικότητα της επαναδιατύπωσης των σκοπών και των μεθόδων της σχολικής θρησκευτικής αγωγής άσφαλώς συνδέεται άμεσα με τις κοινωνικές, θρησκευτικές, πολιτιστικές, παιδαγωγικές, κ.ά. ιδιαιτερότητες κάθε μιās ευρωπαϊκής χώρας.

Πεποίθησή μου μεταξύ των άλλων είναι, ότι όσο πληρέστερη είναι ή γνώση μας για τὸ τί συμβαίνει στα εκπαιδευτικά συστήματα των άλλων ευρωπαϊκών χωρών σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ σχολικὴ θρησκευτικὴ αγωγή, τόσο κριτικότερα και ἀποτελεσματικότερα θὰ μπορέσουμε ν' ἀντιμετωπίσουμε θέματα, τὰ ὁποία ἀπασχολοῦν τὴ δική μας σχολικὴ θρησκευτικὴ αγωγή. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἀκόμη ὑπάρχει πολὺς σκεπτικισμὸς ἐκ μέρους πολλῶν παραγόντων τῆς ἑλληνικῆς εκπαιδευτικῆς πολιτικῆς και τῶν ἐκπροσώπων τῆς Ὁρθόδοξης θεολογικῆς παιδείας. Ἡ ταχύτερη ὅμως ὑπέρβαση τοῦ σκεπτικισμοῦ αὐτοῦ σίγουρα θὰ συμβάλει στὴν ἀπόδοση τῆς ἀρμόζουσας θέσης και τιμῆς ποὺ ἀνήκει στὴν ἑλληνικὴ χριστιανικὴ θρησκευτικὴ σχολικὴ αγωγή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Anhell Ferdinand (1980), «Τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν στα Ἀυστριακὰ σχολεῖα σήμερα», *Κοινωνία*. Δελτίον τῆς Πανελληνίου Ἐνώσεως Θεολόγων, ἔτος ΚΓ', τεύχος 3, σ. 236-259 (μετάφραση Γ. Τσανανάς).

Brooke Jane (1994), «It's against the law to pray in school'. A window on RE in Florence, Italy», *RE Today*. Christian Education Movement and the Professional Council for Religious Education, Great Britain, vol. 11, no. 2, σ. 38.

Brown Alan (1992), «Pluralism in Christianity and its Consequences for Religious Education», *British Journal of Religious Education*, vol. 15, no. 1, σ. 13-18.

Brown Alan (1992), «Religious Education in Europe», *RE Today*, vol. 9, no. 2, σ. 27. [Στὸ σύντομο ἀλλὰ περιεκτικὸ αὐτὸ ἄρθρο παρέχονται χρήσιμες πληροφορίες για τὴ θέση και τὸ περιεχόμενο τῆς θρησκευτικῆς αγωγῆς σὲ ἀρκετὲς ευρωπαϊκὲς χώρες μεταξύ τῶν ὁποίων οἱ Σκανδιναυικὲς και ἡ Ὁλλανδία].

De Wilde Michelle (1979), «Religion and Education in France Today», *Religious Education*, vol. 74, no. 1, σ. 87-93.

«Education in Europe: The Challenge of Pluralism», *British Journal of Religious Education*, vol. 15 (1993), no. 2 [ειδικό αφιέρωμα με ενδιαφέροντα άρθρα].

Grimmitt Michael (1994), «Religious Education and the Ideology of Pluralism», *British Journal of Religious Education*, vol. 16, no. 3, σ. 133-147.

Hausmann Werner (1993), «'Walking in Other People's Moccasins'? Openness to other religions in confessional religious education: possibilities and limits», *British Journal of Religious Education*, vol. 15, no. 2, σ. 12-22 [αναφέρεται στην περίπτωση της σχολικής θρησκευτικής αγωγής στη Γερμανία].

Hill Brian V. (1990), «Will and Should the Religious Studies Appropriate to Schools in a Pluralistic Society Foster Religious Relativism?», *British Journal of Religious Education*, vol. 12, no. 3, σ. 126-136.

Hull John M. (1989), *The Act Unpacked. The meaning of the 1988 Education Reform Act for Religious Education*. Birmingham Papers in Religious Education No 1. The University of Birmingham and the Christian Education Movement [αναφέρεται στη θέση του μαθήματος των θρησκευτικών στο αγγλικό εκπαιδευτικό σύστημα].

Hull John M. (1991), *Mishmash. Religious Education in Multi-Cultural Britain. A Study in Metaphor*. Birmingham Papers in Religious Education No 3. The University of Birmingham and the Christian Education Movement.

Hull John M. (1992), «Religious Education in England: Curriculare und theologische Fragestellungen», στο Johannes Lähnemann (Hrsg.), *Das Wiedererwachen der Religionen als pädagogische Herausforderung. Interreligiöse Erziehung im Spannungsfeld von Fundamentalismus und Säkularismus*. Hamburg: E. B. - Verlag Rissen, σ. 223-235.

Hulmes Edward (1992), «Christian Education: An Instrument for European Unity?», στο Jeff Astley and David Day (eds), *The Contours of Christian Education*. Great Wakering, Essex: McCrimmons, σ. 294-306.

Θεοδώρου Ευαγγέλου Δ. (1990), «'Η Έλληνική παιδεία και τὸ ὄραμα τῆς Ἠνωμένης Ευρώπης». Ἀθήναι (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ *Θεολογία*).

Jacobi Finn and Josephsen Hanne (1992), «An Approach to RE in Danish Secondary Schools», *Resource*. The magazine of the Professional Council for RE, Great Britain, vol. 14, no. 2, σ. 5-6.

Καρυώτη ΉλΙΑ Π. (1995), «Η θέση του μαθήματος των θρησκευτικών σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης», *Έλληνοχριστιανική Άγωγή*. Μηνιαίον παιδαγωγικόν περιοδικόν, έτος ΜΗ', αριθ. τεύχους 423, Ίούλιος, σ. 204-206.

Καρυώτη ΉλΙΑ Π. (1995), «Οί διδάσκοντες τὰ θρησκευτικά σε χώρες της Ευρώπης. Συμπεράσματα και προτάσεις», *Έλληνοχριστιανική Άγωγή*, έτος ΜΗ', αριθ. τεύχους 424, Οκτώβριος, σ. 232-234. [Και στα δύο άρθρα του ο συγγραφέας αναφέρεται σε τρεις ευρωπαϊκές μόνο χώρες: τὸ Βέλγιο, τὴ Γερμανία και τὴν Ίταλία].

Lähnemann Johannes (Hrsg.) (1992), *Das Wiedererwachen der Religionen als pädagogische Herausforderung. Interreligiöse Erziehung im Spannungsfeld von Fundamentalismus und Säkularismus*. Hamburg: E. B. - Verlag Rissen.

Malcolm Ian G. (1982), «The Christian Teacher in the Multi-cultural Classroom», *Journal of Christian Education*, Papers 74, July, σ. 48- 60.

Μάρκου Γεωργίου Π. (1995), «Η εκπαίδευση σε μιὰ πολυπολιτισμική Έλλάδα», στο Άνδρέα Μ. Καζαμία και Μιχάλη Κασσωτάκη (έπιμ.), *Έλληνική Έκπαίδευση: Προοπτικές ανασυγκρότησης και έκσυγχρονισμού*. Άθήνα: Έκδόσεις Σείριος, σ. 150-173.

Marty Martin (1980), «This We Can Believe: A Pluralistic Vision», *Religious Education*, vol. 75, no. 1, σ. 37-49.

Moore Mullino Mary Elizabeth (1995), «Teaching Christian Particularity in a Pluralistic World», *British Journal of Religious Education*, vol. 17, no. 2, σ. 70-83.

Moran Gabriel (1988), «Religious Pluralism: A U.S. and Roman Catholic view», στο Norma H. Thompson (ed.), *Religious Pluralism and Religious Education*. Birmingham, Alabama: Religious Education Press, σ. 37-56.

Nipkow Karl Ernst (1979), «Religious Education in Germany: Developments and Problems», *British Journal of Religious Education*, vol. 1, no. 4, σ. 126-135.

Nipkow Karl Ernst (1993), «Oikumene – the Global Horizon for Christian and Religious Education», *British Journal of Religious Education*, vol. 15, no. 2, σ. 5-11.

Pajer Flavio (ed.) (1991), *L' Insegnamento Scolastico Della Religione Nella Nuova Europa*. Torino: Editrice Elle Di Ci.

Περσελή Έμμανουήλ Π. (1994), *Χριστιανική Άγωγή και Σύγχρονος Κόσμος. Θέματα θεωρίας και πράξης της Χριστιανικής Άγωγής*. Άθήνα: Έκδόσεις Άρμός, ιδιαίτερα σ. 43-78 και 119-120.

Pirri-Simonian Teny (1993), «Christian Education in Pluralist Societies», *Education Newsletter*. World Council of Churches, no. 2/3, σ. 1-7.

Ρηγοπούλου Γεωργίου Χρ. (1990), *Τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν στὴν Α/θμο ἐκπαίδευσι*. (Διαπιστώσεις - πρότασις). Ἀθήναι, κυρίως τὸ Ἐπίμετρον μὲ τὸν τίτλο: «Τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν στὰ δημοτικά σχολεῖα τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης», σ. 82-87.

Rodhe Sten. (1977), «The Teaching of Religions» [ἀναφέρεται στὴν περίπτωση τῆς Σουηδίας], στὸ W. Owen Cole (ed.), *World Religions: A Handbook for Teachers*. London: The Commission for Racial Equality in conjunction with The SHAP Working Party on World Religions in Education, third edition, σ. 6-11.

Schmitt Gerhard (1982), «Teaching Religion in German Secondary Schools», *Religious Education*, vol. 77, no. 1, σ. 88-100.

Schultze Herbert (1992), «Christianity in European School Education: National Heritage or World Religion?», *British Journal of Religious Education*, vol. 15, no. 1, σ. 37-42. [Στὸ ἄρθρο αὐτὸ περιέχονται ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὴ θέση καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς θρησκευτικῆς αγωγῆς σὲ ἀρκετὲς εὐρωπαϊκὲς χώρες].

Σπυροπούλου Κοσμᾶ (1995), «Πίστευε ἂν θέλεις, ἀλλὰ καὶ ἐρεῦνα». Ἡ ἀλήθεια γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν θρησκευτικῶν στὶς χώρες τῆς Ε.Ε. καὶ στὶς Η.Π.Α. καὶ οἱ σύγχρονες τάσεις γύρω ἀπὸ τὶς σχέσεις σχολείου, ἐκκλησίας καὶ θρησκείας», *Σύγχρονα Θέματα*. Τριμηνιαία ἐκδοση ἐπιστημονικοῦ προβληματισμοῦ καὶ παιδείας, περίοδος Β', χρόνος 18ος, τεῦχος 57 (Ὀκτώβριος - Δεκέμβριος), σ. 17-25.

Σωτηρέλη Γιώργου Χ. (1993), *Θρησκεία καὶ Ἐκπαίδευση κατὰ τὸ Σύνταγμα καὶ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Σύμβαση*. Ἀπὸ τὸν καθηγητισμὸ στὴν πολυφωνία. Ἀθήνα - Κομοτηνή: Ἐκδόσεις Ἀντ. Ν. Σάκκουλα, ἰδιαίτερα σ. 325-386 ὅπου γίνεται διεξοδικὴ ἀναφορὰ —κυρίως σὲ ὑποσημειώσεις— γιὰ τὸ νομικὸ καθεστῶς ποῦ διέπει τὴ θέση τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν στὰ ἐκπαιδευτικὰ συστήματα διαφόρων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν.

Tarasar Constance J. (1988), «The Minority Problem: Educating for Identity and Openness», στὸ Norma H. Thompson (ed.), *Religious Pluralism and Religious Education*. Birmingham, Alabama: Religious Education Press, σ. 195-210.

Thompson Norma H. (1988), «The Challenge of Religious Pluralism», στὸ Norma H. Thompson (ed.), *Religious Pluralism and*

Religious Education. Birmingham, Alabama: Religious Education Press, σ. 7-36.

Thompson Norma H. (ed.) (1988), *Religious Pluralism and Religious Education*. Birmingham, Alabama: Religious Education Press.

Τσάτσου Δ. Θ. (1995), «Τί κάνουν οί Γερμανοί» [ἀναφέρεται στίς σύγχρονες γερμανικές συνταγματικές διατάξεις γιά τή θέση τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν στήν ἐκπαίδευση], ἐφημερίδα *Τὸ Βήμα*, 30 Ἰουλίου, σ. Α11.

Wyckoff Campbell D. (1979), «German Religious Education: An Analysis», *Religious Education*, vol. 74, no. 1, σ. 100-105.